

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ “ЕЛЛІНІЗМ: ГЕОГРАФІЧНІ КОРДОНИ, ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ, СУТНІСНИЙ ЗМІСТ” (Москва, РДГУ, 21–22 грудня 2012 р.)

21–22 грудня 2012 року в Російському державному гуманітарному університеті відбувся Російсько-український науковий симпозиум “Еллінізм: географічні кордони, хронологічні рамки, сутнісний зміст”, організований кафедрою історії стародавнього світу Інституту східних культур і античності РДГУ за сприяння Російської асоціації антикознавців. Симпозиум проводився й фінансувався в рамках Програми підтримки науково-освітніх проєктів і програм РДГУ.

У роботі симпозиуму взяли участь дослідники з Москви, Нижнього Новгороду, Санкт-Петербурга, Саратова, Києва та Харкова. Усього було заслухано 15 доповідей¹. За задумом організаторів, основна увага доповідачів і учасників дискусії мала бути приділена обговоренню теоретичних проблем, пов’язаних з розумінням історичного феномену еллінізму. Аналіз сучасної історіографічної ситуації показує, що зазначена тематика не користується особливою популярністю ні в західному, ні в пострадянському антикознавстві, хоча кількість досліджень з історії еллінізму (в тому числі й узагальнюючих) невпинно зростає. Тим часом актуальність концептуального осмислення накопиченого матеріалу не викликає сумніву.

Відповідно, учасникам і гостям симпозиуму були заздалегідь запропоновані такі теми для обговорення:

1. Чи є сьогодні можливими, необхідними і продуктивними спроби теоретичного осмислення еллінізму?
2. Дройзенівський термін “еллінізм”: уточнення змісту та пошук можливих альтернатив.
3. Еллінізм як період, конкретно-історичне явище, культурно-цивілізаційний феномен; ступінь співвідношення цих аспектів.
4. Концепція еллінізму К. К. Зельїна: через 60 років. Теоретичні підходи до еллінізму в сучасній історіографії: проблеми й перспективи.
5. Поняття “перед(прото?)еллінізму” і “постеллінізму”: хронологічна й сутнісна складові.
6. Греко-східний цивілізаційний синтез: реалія епохи чи сучасний історіографічний конструкт? Греко-східні (еллінсько-варварські) взаємодії у сфері державності, економіки, культури; їхнє значення й можливі варіанти.
7. Елліністична державність: становлення й еволюція. Елліністична монархія: результат взаємодії грецьких, македонських і східних елементів? Поліс в епоху еллінізму: втрата самостійної ролі чи виявлення нового *modus vivendi*?
8. Ключові поняття у трактуванні феномену еллінізму: македонський імперіалізм, придворне суспільство, панівне суспільство, домінуючий етноклас та ін.
9. Регіональна типологізація елліністичних держав. Виявлення географічного та смислового кордону між ними й периферійними суспільствами. Форми контактів і взаємовпливів між елліністичною цивілізацією й “зовнішнім світом”.

¹ Матеріали симпозиуму будуть надруковані у збірнику “Древнейшие государства Восточной Европы” за 2013 р.

10. Грецька цивілізація епохи еллінізму: “духовний надлам” (Ю. В. Андреев), “кінець грецького дива” (А. І. Зайцев) чи поступальний розвиток?

11. Спадщина еллінізму в Римській імперії та за її межами: сфера культури й інші прояви.

На відкритті симпозіуму з привітальним словом виступили: президент Російської асоціації антикознавців А. І. Іванчик і заступник директора Інституту східних культур і античності РДГУ М. П. Гринцер. Вступний виступ головного організатора симпозіуму О. Л. Габелка було присвячено актуальним проблемам історії еллінізму; в ньому почасти порушені перераховані вище питання й запропоновані шляхи пошуку відповідей на них.

У доповіді *І. Є. Сурикова* (Москва) «До питання про головний історичний зміст епохи еллінізму і про правомірність категорії “переделлінізм”» було відзначено, що категорія переделлінізму (протоеллінізму) може трактуватися лише в поєднанні з категорією еллінізму як такого. Що стосується останнього, то ключовим його показником традиційно визнається греко-варварський синтез. Однак насправді зазначений синтез є характерним не для еллінізму в цілому, а лише для суспільств елліністичного Сходу. Для автора доповіді еллінізм – явище, що насамперед стосується не етнічних чи культурних реалій, а політогенезу та соціально-політичної психології. Це в першу чергу період переходу “від громадянина до підданого”, від світу, де переважали суверенні республіканські поліси, до системи, де домінували могутні монархічні держави. У цьому контексті, незважаючи на неприйняття терміна “переделлінізм” у пострадянській історіографії, на думку автора, безумовно, варто говорити про існування у Греції вищевказаних тенденцій протягом усього IV ст. до н. е.

Проблема протоеллінізму певним чином розглядалася й у доповіді *Є. О. Молева* (Нижній Новгород) “До питання про включення Боспору в систему елліністичної державності”. Автор погодився з точкою зору М. І. Ростовцева, згідно з якою боспорська влада, що формувалася в особливих історичних умовах і послідовно та майже безперервно розвивалася в особливому середовищі, не має відвертих аналогів у жодному кутку античного світу. Він простежив процес формування боспорської держави протягом доелліністичного періоду, відзначивши, що на Боспорі поступово формувалися риси, притаманні майбутнім елліністичним державам, внаслідок чого там навіть утворилася особлива етнічна спільнота “боспоряни”. Підпорядкування Боспорського царства Митридату VI, на думку автора, не набагато змінило характер держави, оскільки Понтійське царство також не належало до числа класичних елліністичних державних утворень.

Чотири виступи були присвячені державі Селевкідів. У доповіді *А. С. Балахванцева* (Москва) “Східна політика Александра Македонського і Селевкідів: розрив чи неперервність?” порушено питання, котре вже давно перебуває в центрі уваги дослідників еллінізму. Наративні й епіграфічні джерела вказують на те, що як в імперії Александра, так і в державі Селевкідів представники східних, у першу чергу іранських, народів становили значну частину армії. Іранські аристократи стояли на чолі великих військових з’єднань і воювали у складі кінної гвардії – агеми. Тубільні піддані Селевкідів могли діставати права громадянства в еллінських полісах. Протягом усього селевкідського періоду йшов ініційований ще Александром процес “злиття” греко-македонян і варварів, що охопив різні сфери суспільного, культурного й релігійного життя. Усе це разом узятє дозволяє стверджувати, що Селевкіді продовжили східну політику Александра Македонського, яка стала одним з головних засобів зміцнення їхньої різноплемінної держави.

Дещо інший підхід у подібному контексті був представлений *С. В. Смирновим* (Москва) в доповіді «“Домінуючий етноклас” у державі Селевкідів за Селевка I та Антіоха I: основні проблеми», в якій було розглянуто соціальний аспект формування елліністичної монархії Селевкідів. Як точка відліку для розуміння соціальної моделі держави Селевкідів автором була сприйнята концепція П. Бріана про “домінуючий етноклас” – соціальний шар, належність до якого визначається за етнічним принципом.

Представники греко-македонського етнокласу, що сформувався за правління перших двох царів з династії Селевкідів, займали всі ключові пости в армії, сатрапіях і при дворі. Проте аналіз різних джерел показав, що вже із середини III ст. до н. е. верхівка “домінуючого етнокласу”, котра складалася з представників вищого чиновництва, полководців і придворних, перебувала в тісних взаєминах з локальною аристократією, що вело до поступової інтеграції представників місцевих еліт у “домінуючий етноклас”. Тим часом низи, головним чином жителі колоній, ще досить тривалий час зберігали сегрегацію. Таким чином, характерною рисою періоду правління Селевка I та Антіоха I стало неминуче залучення місцевої знаті до керування державою, але при цьому збереження значної дистанції між представниками “домінуючого етнокласу” і локальними елітами на регіональному рівні.

До зазначеної проблематики логічно примикає виступ *А. С. Анохіна* (Москва) “Опора чи загроза: роль греко-македонського населення в розпаді держави Селевкідів”. Використовуючи дані письмової традиції й соціального моделювання, доповідач робить висновок, що греко-македоняни, становлячи основу армії й адміністрації в державі Селевкідів, залишалися занадто нечисленими і недостатньо зацікавленими в успіхах своїх володарів. Вони не змогли стати оплотом династії в боротьбі із загрозливими зовнішньополітичними умовами, з якими держава зіткнулася у II ст. до н. е., коли зі сходу почали свою експансію парфяни, а на заході, в Середземноморському басейні, досяг апогею процес інкорпорації територій елліністичних держав до складу Римської республіки. Скорочення військової активності правителів породжувало протест із боку греко-македонського населення, котре отримувало від військової служби прямі вигоди. Незадоволене одним монархом, воно, широ домагаючись відродження могутності держави, намагалося довірити цю місію іншому. У сукупності із зовнішньою підтримкою того чи іншого претендента на селевкідський престол такий стан речей нерідко призводив до низки узурпацій трону й ослаблення центральної влади. Швидко зорієнтувавшись у ситуації, інша структуроутворююча сила держави – автономні державні одиниці, тобто поліси, общинно-храмові спільноти, етнічні групи почали вимагати привілеїв та імунітетів для себе, що призвело до розпаду володінь і колапсу центральних органів управління. Внаслідок цих процесів протягом кількох десятиліть, починаючи з середини II ст. до н. е., держава Селевкідів з могутньої монархії перетворюється на пересічну деспотію, чії володіння неухильно звужуються.

У доповіді *М. О. Маккавєєва* (Москва) “Перська затока на периферії елліністичного світу” було звернено увагу на території, котрі нечасто фігурують у контексті елліністичної історії. Регіон Перської затоки (крім прибережних районів самої затоки, це поняття включає також Оманський півострів і Мекранське узбережжя) характеризується відносною ізоляваністю й природно-кліматичними відмінностями від внутрішньоконтинентальних районів, що визначило єдність регіону в господарсько-культурному відношенні й ускладнило встановлення та збереження прямого політичного контролю над ним. Незважаючи на це, окремі військові залоги та шлях в Індію існували тут ще в часи Ахеменідів. Через складні природні умови й нестачу родючої землі Селевкіді також обмежилися розміщенням залог у стратегічно важливих пунктах задля контролю над торговельними шляхами. Усього налічується близько восьми таких колоній, більшість із яких поки що не піддаються локалізації. Незважаючи на це, на підставі археологічних матеріалів у регіоні простежується досить помітний грецький вплив, насамперед у кераміці й у сфері грошового обігу.

Троє учасників симпозіуму приділили увагу проблемам, тією чи іншою мірою пов’язаним з періодом діадохів. У доповіді *К. Ю. Нефедова* (Харків) “Культ правителя й царська влада в епоху еллінізму: проблема співвідношення” здійснено спробу виявити взаємозв’язок між царським культом та інститутом елліністичної монархії. Автор вважає, що культ правителя у своїй основі був не реальним обожненням царя, а вищою відзнакою, котра надавалася за благодіяння. У цьому розумінні культове вшанування

давало елліністичним правителям необхідну складову царського достоїнства і представляло їх в образі ідеальних басилевсів, легітимуючи тим самим їхню одноосібну владу. При цьому функцію легітимації так само виконував як державний династичний, так і полісний царський культ. Масштаб і характер культового вшанування елліністичних монархів безпосередньо залежали від ступеня й характеру їхніх владних претензій, що знаходило висвітлення в конкретних почестях і ритуалах культу.

У своїй доповіді “Початок еллінізму в Єгипті у сприйнятті представників його місцевої еліти (за даними автобіографічних написів)” *І. А. Ладинін* (Москва) охарактеризував низку фрагментів ієрогліфічних приватних написів останньої третини IV ст. до н. е. (“Неполітанської стели” Сематауітефнахта, Великого автобіографічного напису Петосириса з його гробниці, написів на цілющій статуї Джд-Хора тощо). Загальний висновок доповідача полягав у тому, що, судячи із зазначених текстів, знатні єгиптяни ранньомакедонського періоду були переконані у відсутності на той момент у земному світі повноцінного царя-ритуаліста і не бажали визнавати цю роль за Александром і його формальними спадкоємцями – Аргеадами.

А. Л. Зелінський (Київ) у доповіді “Феномен коронації Птолемея I” відзначив, що серед невирішених питань, пов’язаних із так званим “роком царів”, не останнє місце займає проблема хронологічної локалізації прийняття царського титулу Птолемеєм – сином Лага. Згідно зі свідченнями більшості наративних джерел, ця подія відбулася у 306 р. до н. е., тоді як дані демотичних папірусів у сукупності з Пароською хронікою й Александрійським астрономічним каноном вказують на 305/304 р. до н. е. Сам автор приєднався до відносно нечисленної групи дослідників, котрі вважають, що Птолемей пройшов процедуру інтронізації двічі: у 306/305 р. як македонський басилевс, а у 304 р. – як єгипетський фараон. На користь зазначеного припущення доповідач навів низку аргументів, особливо підкреслюючи, що перша інтронізація диктувалася суто зовнішньополітичними потребами, тоді як друга мала винятково внутрішньополітичний характер.

Два виступи було присвячено державам елліністичної Малої Азії. *О. Л. Габелко* (Москва) в доповіді “Анатолійське етнополітичне койне: до розробки понятійного апарату у вивченні еллінізму” здійснив короткий аналіз літератури останніх десятиліть, на підставі якого відзначив, що історичні особливості елліністичних монархій Малої Азії поки що не знайшли концептуального осмислення в антикознавстві. У випадках звернення до історії Віфінського, Каппадокійського й (у дещо меншій мірі) Понтійського царств продовжує переважати “описовий дискурс”. При цьому першим двом державам і понині не присвячено серйозних монографічних досліджень, написаних західноєвропейськими мовами. Виробленню більш адекватного підходу, з погляду доповідача, може сприяти введення поняття “анатолійське етнополітичне койне”, котре фактично є тотожним малоазійському варіанту еллінізму. Крім природного географічного чинника, існує цілий ряд інших критеріїв, які дозволяють розглядати зазначені малоазійські монархії (а почасти – також Пергам, Пафлагонію й Галатію) як певну єдність. Йдеться про виникнення й зміцнення державності у слабоеллінізованих регіонах як наслідок протистояння македонському імперіалізму; збереження в значній частині Малої Азії панування азіатської аристократії, котра активно, але вибірково сприймала елементи македонської державності та грецької культури; належність усіх названих держав до розряду “Mittelstaaten”, що обумовлювало певні особливості дипломатії й зовнішньої політики; їхнє входження до єдиного політико-правового поля, що певною мірою протиставляло їх великим елліністичним державам.

С. Д. Литовченко (Харків) представив доповідь «“Царські роки” Тиграна II». Він відзначив, що успішна зовнішня політика цього вірменського царя обумовила тимчасове включення до складу Великої Вірменії більшої частини держави Селевкідів. Аналіз монетної справи вірменського царя дозволяє припустити, що Тигран II не прагнув зображувати себе продовжувачем Селевкідської династії, а намагався завоювати довіру

населення сирійських міст. Це явище знайшло своє вираження як у розміщенні на монетах антіохійського карбування зображення Тюхе антіохійської роботи Євтихіда, котре не зустрічалось на монетах Селевкідів, так і у відмові від використання титулу “цар царів” на легендах власних монет. Тільки після остаточної втрати сирійських володінь Тигран II, зберігши на тетрадрахмах і драхмах вже традиційні зображення, почав карбувати на монетах титул “цар царів”. На цих монетах вперше вказано роки правління вірменського царя (з 33-го по 39 р.), що повинно було символізувати продовження царювання Тиграна II, всупереч невдачам першої половини 60-х рр. I ст. до н. е. Отже, можна стверджувати, що вірменський цар досить прагматично використовував карбування монет для зміцнення своєї влади, уникаючи сліпого копіювання елліністичної нумізматичної традиції.

Історія балканської Греції була представлена доповіддю *С. К. Сизова* (Нижній Новгород) “Клеомен III і надання свободи ілотам”. Згідно з розповіддю Плутарха, спартанський цар Клеомен III у 223 р. до н. е., напередодні вирішальної битви проти Антігона Досона при Селласії, дав свободу шістьом тисячам ілотів, здатним сплатити по п’ять мін срібла, й озброїв македонською зброєю дві тисячі чоловік. Очевидно, цим двом тисячам було надано спартанське громадянство, й у битві при Селласії вони боролися в лавах “лакедемонян”. Повідомлення Плутарха викликає багато дискусій у літературі й залишає чимало місця для різноманітних припущень. Точка зору автора зводиться ось до чого: по-перше, цифри, наведені Плутархом, не перебільшені, як уважали деякі дослідники; по-друге, звільнення ілотів було суто фіскальним заходом, а не новим етапом “спартанської революції”; по-третє, дві тисячі бійців, озброєних на македонський лад, не були набрані з-поміж звільнених ілотів, як вважається більшістю дослідників; скоріше, їх набрали з корпусу найманців, що воювали на боці Клеомена.

Двоє учасників симпозіуму звернулися до архітектурно-археологічної проблематики. *І. М. Коровчинський* (Москва) виступив з доповіддю “Храм Окса, його аналоги й культ вогню”, у якій запропонував критичний аналіз гіпотези, викладеної *Б. А. Литвинським* та *І. Р. Пічікяном* у першому томі праці “Елліністичний храм Окса в Бактрії”. На думку цих дослідників, іранські храми 2-ї половини I тис. до н. е., що складаються з основного ядра (зал і коридори) і бічних крил, що фланкують портик, є храмами вогню. Підставою для такого твердження стало відкриття віттарів вогню в бічних крилах храму Окса в Тахти-Сангіні (Бактрія), де спостерігається саме таке планування. Однак автор доповіді зазначив, що в жодному іншому подібному храмі віттарі вогню виявлені не були. І якщо у випадку з “аяданою” в Сузах і “храмом з п’єдесталом” у Персеполі це можна пояснити неповнотою або поганою документованістю розкопок, то “храм Діоскурів” у Дільберджині (Бактрія), план якого складається з тих же елементів, був розкопаний та опублікований досить повно; проте сліди культу вогню в ньому також не були виявлені. *Б. А. Литвинський* та *І. Р. Пічікян* спробували пояснити цю обставину належністю зазначеного храму до іншого типу, ніж храм Окса. Йдеться про тип т. зв. “храмів із дводольним поперечним поділом”, до якого вони віднесли також “храм з уступчастими нішами” в Ай-Ханумі (Бактрія) і низку храмів у Дура-Европосі. Однак ці останні середньо- і близькосхідні храми не мають ні портика, ні крил, чим помітно відрізняються від храму в Дільберджині; чого не можна сказати про вищезгадані культові будинки в Сузах, Персеполі й Тахти-Сангіні. На цій підставі автор приходять до висновку, що наявність віттарів вогню не є обов’язковим елементом храмів, подібних до храму Окса.

О. В. Сильнов (Санкт-Петербург) у доповіді “Елліністичне місто: композиційні й типологічні особливості військової архітектури” розглянув декілька найбільш характерних пам’яток грецької архітектури, розташованих в елліністичних містах Середземномор’я і Причорномор’я, з точки зору військової архітектури, що включає в себе такі дисципліни, як містобудування, фортифікація й поліоркетика. Він здійснив аналіз відомих композиційних схем фортифікаційної архітектури з огляду на їхні

об'ємно-просторові, містобудівельні й естетичні критерії. Доповідач визначив основні типи планувальних рішень: 1) прямокутне ("доричне"); 2) циліндрично-еліпсоподібне ("іонічне"); 3) гексагонально-композитне ("елліністичне"). Ця схема дозволяє в цілому простежити еволюцію розвитку античної військової архітектури. Загальні результати було представлено у зведених типологічних таблицях, графічних і комп'ютерних реконструкціях. На думку автора, фортифікаційна архітектура у грецьких державах до III–II ст. до н. е. мала складне, розвинене планування, побудоване з урахуванням теоретичних робіт військових інженерів, містобудівельників та архітекторів.

Завершальну доповідь – "Германік і Олександр" – прочитав *Є. В. Смиков* (Саратов). Вона присвячена, головним чином, аналізу фрагмента "Аналів" Тацита, в якому Германік порівнюється з Александром Великим. Іноді цей текст є підставою для висновку щодо свідомого наслідування македонського завойовника з боку Германіка. Однак факти, що наводяться на підтвердження цього положення, є малопереконливими, оскільки в цьому порівнянні слід бачити, скоріше за все, не що інше, як літературний прийом. Римські письменники неодноразово зверталися до образу Александра, причому, як правило, в негативному контексті (хоча й визнавали його велич як царя й завойовника). Тацит успадкував цю традицію. Згідно з його характеристикою, Германік перевершував Александра за своїми моральними якостями і, найголовніше, за полководницьким хистом. Однак, на відміну від Александра, він не був монархом і тому не зміг повною мірою реалізувати свої військові здібності. Таким чином, оцінюючи особисті якості Александра, Тацит відштовхується від давньої республіканської традиції, однак у нього вже відсутнє притаманне їй абсолютне неприйняття одноосібної влади. Германік для нього ототожнюється з ідеалами імперії, шляхетною перемогою та завоюваннями. З його смертю все це залишається в минулому, а розповідь Тацита починає набувати дедалі більше похмурого колориту.

Доповіді *І. А. Ладиніна*, *І. Н. Коровчинського*, *О. В. Сильнова*, *С. Д. Литовченка* та *М. О. Маккавєєва* супроводжувалися змістовними презентаціями ілюстративного матеріалу.

Практично кожний виступ викликав жваве обговорення та подальшу дискусію не лише з приводу тематики самих доповідей, а й у контексті пов'язаної з ними більш широкої проблематики. Кожне засідання завершувалося тривалим обговоренням питань концептуального характеру, запропонованих організаторами конференції (див. вище). Зокрема, більшість учасників симпозіуму прийшли до згоди щодо виняткової ролі греко-східного синтезу для визначення сутності еллінізму, а також схилилися до висновку стосовно відсутності ґрунтовних підстав для використання терміна "переделлінізм". Разом з тим дискусійною залишилася проблема доцільності застосування в елліністичному контексті поняття "етноклас". Також залишилося неузгодженим питання щодо позитивної чи негативної оцінки еллінізму як явища.

Підсумовуючи результати роботи симпозіуму, його учасники висловили одностайне побажання щодо надання подібним зустрічам, присвяченим вивченню різних аспектів історії еллінізму, регулярного характеру.

О. Л. Габелко, А. Л. Зелінський